

VITA

BORUS JÓZSEF

ÉSZREVÉTELEK DOMBRÁDY LÓRÁND TANULMÁNYÁHOZ

Nagy érdeklődéssel kezdtem olvasni a Hadtörténelmi Közlemények 1989. 3. számában Dombrády Lóránd: Ellentétek a magyar politikai és hadseregvezetés között az 1939-es lengyel-német háború megítélésében című tanulmányát. Érdeklődésem nyomban helyesléssel párosult a szerző levéltári hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzeteinek láttán. Ezek a lábjegyzetek azonban hamarosan hiányérzetet, majd kételkedést támasztottak bennem. Hiányérzetet azért, mert a tanulmányban a Lengyelország elleni, 1939 szeptemberi német támadással foglalkozó irodalomból szinte egyetlen munkára sem találunk utalást; kételkedésemet pedig a német haderőre vonatkozó adatok pontatlansága, téves jellege váltotta ki.

Nyilvánvaló, hogy egy korlátozott terjedelmű tanulmánytól nem lehet megkövetelni a témára vonatkozó irodalom részletes használatát vagy idézését. Annyit azonban az olvasó mindenképpen elvár, hogy a fontosabb, akár régebbi, de főleg az újabb irodalom alapján valamiféle általános tájékoztatást kapjon. Ez alapvető, úgy is fogalmazhatnánk, örök feladata a történetírásnak. És hogy ilyen tájékozódásra, tájékozottságra magának a történetkutatónak is nélkülözhetetlenül szüksége van - Dombrádynak is szüksége lett volna -, ezt jelen vitacikkkel is igyekszem bizonyítani.

A Lengyelország elleni német támadással foglalkozó korabeli kiadványokat és a különféle általános munkákat most figyelmen kívül hagyva, alapvető feldolgozásnak tekintendő Nikolaus von Vormann szolgálaton kívüli páncélostábornok: „Az 1939. évi hadjárat Lengyelországban. A szárazföldi haderő hadműveletei” című, 1958-ban megjelent¹ munkája. 1939 szeptemberében v. Vormann alezredesi rangban az OKH, a szárazföldi haderő főparancsnokságának összekötő tisztjeként Hitler főhadiszállásán tartózkodott², így - személyes jelenléte révén - közvetlenül értesült a lengyelországi hadjáratra vonatkozó különféle döntésekről, ismerte a kiadott parancsokat, intézkedéseket éppúgy, mint az ide beérkezett jelentéseket. Tapasztalatait jól, érdekesen hasznosítja könyvében. Külön érdeme, hogy függelékben közli a német szárazföldi haderő 1939. szeptember 1-jei teljes haderejét, a parancsnokok névsorával együtt³.

N. von Vormann könyve - noha jó 30 esztendővel ezelőtt látott napvilágot - ma sem avult el. A lengyelországi hadjáratról egyébként a legújabb összefoglalást a freiburgi Militärgeschichtliches Forschungsamt tíz kötetre tervezett, „A Német Birodalom és a második világháború” című nagy sorozatának 1979-ben megjelent második, „A hegemonia létrehozása az európai kontinensen” c. kötetének harmadik része tartalmazza: „Hitler első »villámháborúja« és kihatásai Északkelet-Európára”⁴.

Ez a rész - Horst Rohde munkája - ismerteti a hadjárat előzményeit, a katonai előkészületeket, a hadjárat menetét 1939. szeptember 1-jétől október 6-áig, végül a hadiesemények következményeit. A leírást több táblázat és térkép egészíti ki - pontosan szemléltetve a felvonulást és a hadmozdulatokat.

1 Der Feldzug 1939 in Polen. Die Operationen des Heeres. Weissenburg, 1958.

2 L. erre Hans-Adolf Jacobsen bevezetését a „Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab)” I. kötetéhez. München, 1982. 154. E o.

3 v. Vormann i. m. 202 s. köv. o.

4 Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 2. k. Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent. Stuttgart, 1979. A 3. rész 77-156. o.

Dombrády tanulmánya ismételten kitér a magyar–román viszonyra 1939 szeptemberében. Irodalmi hivatkozást erre vonatkozóan sem ad, még Andreas Hillgruber: „Hitler, Károly király és Antonescu tábornagy” című, korábban egyik könyvében idézett munkáját⁵ sem említi.

Jogosnak látszhat persze az az ellenvetés, hogy ezek az általam számonkért munkák nem a magyar politikai és a hadseregvezetés 1939 szeptemberi ellentéteivel foglalkoznak. Ez teljes mértékben igaz, de hogy mennyire szükség lett volna használatukra, és hogy ily módon milyen tévedéseket, hibákat lehetett volna elkerülni, azt a következőkben kívánom bemutatni.

Dombrády tanulmányának 3. oldalán felbukkan Pariani tábornok, „az olasz vezérkar főnöke”-ként⁶. Az olasz vezérkar – voltaképpen nagyvezérkar – főnöke 1933-tól 1940. december 6-ig Pietro Badoglio tábornagy volt⁷; az egyes haderőnemek élén külön vezérkari főnök állott. A szárazföldi haderőnél (*forze terrestri*) ezt a tisztséget töltötte be Alberto Pariani tábornok, helyettes államtitkár 1939. október 31-ig⁸.

Tovább olvasva a tanulmányt, a szöveg egyre ismerősebbnek tűnt. Nem volt nehéz megállapítanom, hogy ez – a bevezető és a rövid befejező bekezdés kivételével – lényegében azonos Dombrády már idézett, három évvel korábbi könyve első részének „A lengyel–német ellentét és a világháború kirobbanásának hatása a katonai vezetés terveire” című fejezetével⁹.

Lényegében, tehát nem betű szerint. De mit jelent ez közelebről? Az persze elképzelhető, hogy ha a szerző – és természetesen a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztő bizottsága – szükségesnek látta a három év előtt könyv formában megjelent szöveg egy részének újbóli közzétételét, ezt azért tette, mert újabb adatokat, megállapításokat, netán következtetéseket, értékelést kívánt közölni.

Ilyeneket az olvasó azonban hiába keres a tanulmányban. Talál viszont olyan eltéréseket a könyv szövegéhez képest, amelyek okát legfeljebb találgatni tudja. Így például a második bekezdésben, ahol a szerző ismerteti Utassy Lóránd alezredes, londoni magyar katonai attasé 1939. június 9-i jelentését Banfield ezredessel, „a brit honvédelmi minisztérium közép-európai referensével” folytatott beszélgetéséről¹⁰. Az ide tartozó jegyzet szerint Utassy jelentése az Országos Levéltárban található.

Ugyanerről a szerző 1986-ban megjelent könyve megfelelő helyén ezt írta: „Utassy május 4-én jelentette, hogy egy nappal korábban beszélgetést folytatott Banfield vezérkari ezredessel, a brit honvédelmi minisztérium közép-európai referensével.”¹¹ A beszélgetés tartalmi ismertetése a könyvben és a tanulmányban csaknem szó szerint azonos, és mindkét helyen szerepel ugyanaz az idézett mondat is. Ugyanígy azonos a forrás megjelölése is: OL K 64-82-27/b-562 Rp., – annyi eltéréssel, hogy a könyvben az OL után pont is van, és a végén az 562 után még /1939 áll.¹²

Hasonló ilyen eltérések további részletezését a tisztelt olvasó joggal minősíthetné a szíves türelmével való visszaélésnek – ezért inkább a konkrét német vonatkozásokra térek át. A tanulmány egy további részében ezt írja a szerző: „Augusztus 28-án megkezdődött a német és szlovák csapatok felzárkózása a lengyel határra. A Szlovákiában összehozott 5. német hadsereg magasabbegységei, a XVII., a XVIII. hegyi és a XIX. gépesített hadtestek – 10-12 német hadosztály –, valamint a két szlovák hadosztály befejezték a felkészülést a támadáshoz.”¹³

Ehhez a mondathoz Dombrády főként a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött vezérkari iratanyagból idéz, a következőképpen: HL Eln. vkf. 1. 1939/4507. – Ilyen számú irat van a levéltárban, a 220. csomóban; ez az 1939. augusztus 29-i, 6. sz. helyzetközlés, melyben csupán német csapatszállításokról, német légvédelmi tüzérségről és német repülőgépekről esik szó. Nem szerepel benne azonban semmiféle német hadsereg vagy hadtest, sem számmal, sem szám nélkül.

5 Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938-1944. Wiesbaden, 1954. 2. kiad., kisebb javításokkal uo., 1965. A hivatkozás *Dombrády Lóránd.: Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944.* Budapest, 1986. 183. o., 103. jegyzet; rövidített címközlés, betűhibával.

6 Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban HK) 1989. 289. o.

7 *Christian Zentner: Lexikon des Zweiten Weltkriegs.* München, 1977. 18. o.

8 *Gerhard Schreiber: Marineführung und deutsch-italienische Politik 1919 bis 1944.* Hamburg, 1978. 427. o. (névmutató); Pariani megítélése, németbarátsága uo., 245. o., 455. jegyzet.

9 *Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika.* I. m. 38-61. o.

10 HK 1989. 287-288. o.

11 *Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika.* I. m. 38-39. o.

12 Uo. 39. o.; 68. jegyzet a 379. o.-on.

13 HK 1989. 293. o.; ugyanez a szöveg – jelentéktelen stilisztikai eltérésekkel – a könyv 46. oldalán.

A kutatásban ilyenkor különféle gondolatok támadnak: mindenekelőtt az a kérdés, honnan vette a szerző az idézett német alakulatok megnevezését? Tovább kutatva ebben az iratanyagban, a 221. csomóban, a 4735. számon található a vezérkar 2. osztályának 1939 augusztus végi-szeptemberi helyzetjékoztatásai, -közlései. Ezek közül a 6. sz., melyet szeptember 5-én reggel 8 órakor zártak le, a keleti arcvonalról a következőket rögzítette:

„A szlovákiai német erők további előnyomulásáról hírünk nincs. Megítélésünk szerint e hads. csoport a XVII. (Bécs), XVIII. hgy. (Salzburg) és a XIX. gyorsan mozgó (újszervezésű) hdt.-ekből áll. . . . Ezen hads. csop. psága Zsolnán van (valószínűleg 5. hads.).”

Tehát 1939. szeptember ötödikei jelentésről van szó, melyben a magyar vezérkar 2. osztálya „megítélése szerint”, „valószínűleg” alapon adja meg a Szlovákiában feltételezett német hadsereg és ennek hadtestei megjelölését.

A német véderő szervezetéről, különféle alakulatainak számozásáról jelentős számú munka jelent meg, ezek nálunk is hozzáférhetőek. Burkart Mueller-Hillebrand, a Heer, majd a Bundeswehr volt tábornoka: „A szárazföldi haderő 1939-1945” című munkájának II. kötetében, „A villámháborúk 1939-1941. A szárazföldi haderő a háborúban a Szovjetunió elleni hadjárat 1941 júniusi megkezdéséig” táblázatban ismerteti a Lengyelország ellen felvonult német erőket¹⁴, de ebben az 5. hadsereg nem szerepel. Nem is szerepelhet, mert ezt a hadsereget 1939. augusztus 25-én Münsterben állították fel, majd szeptemberben a nyugati arcvonalat biztosító C Hadseregcsoport kötelékébe osztották be¹⁵, így sem ekkor, sem később nem került Szlovákiának még a közelébe sem.

Jó ötven évvel az események után könnyű lenne az 1939-ben tevékenykedett vezérkari főnökség 2., felderítéssel foglalkozó osztályának szemrehányást tenni a pontatlan adatokért, amelyeket megszerelve nyomban továbbítottak az illetékeseknek. Akkor, a lengyel háború napjaiban sem az osztálynak, sem más szervnek nem volt lehetősége a beérkezett hírek helyességének ellenőrzésére, nem úgy, mint a ma ezeket a helyzetközléseket forrásként használó történészek.

De vegyük tovább szemügyre ennek a szeptember 5-i helyzetjékoztatásnak a további állításait a Szlovákiában feltételezett német erőkről. A német XVII. hadtest létezett, de nem Szlovákiában, hanem északabbra állt készenlétben, a szlovák határ és az Odera folyó közötti területen, szeptember 1-jének hajnalán. Viszont tényleg Szlovákiában vonult fel a német XVIII. hadtest, melynek kötelékébe eredetileg a 3. hegyi hadosztály, a 4., részben motorizált könnyű-hadosztály, valamint a 2. páncélos-hadosztály tartozott¹⁶. - Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a német hadtesteknél ekkor, 1939 szeptemberében még nem használták a „hegyi”, „gépesített” és hasonló megjelöléseket; ezeket csak jóval később, 1941-ben vezették be.

Még érthetlenebb a helyzetjékoztatásnak Dombrády által átvett állítása a német XIX. hadtestről. Ezt a hadtestet lehetett ugyan „gyorsan mozgó”-nak minősíteni, de 1939-ben ugyancsak nem került Szlovákiának a tájékára sem. Első parancsnokának, Heinz Guderian volt vezérezredesnek 1951-ben megjelent emlékirataiból (is) tudjuk, hogy az Észak Hadseregcsoport 4. hadseregének a kötelékében a korridoron keresztül kellett a Visztula felső folyásának irányába támadnia¹⁷.

Milyen német erők voltak tehát 1939. szeptember 1-jén, a második világháború első napján Szlovákiában? Egyedül és kizárólag a XVIII. hadtest, és ennek a már említett három hadosztályán kívül részt vett a támadásban a XVII. hadtest 7. gyaloghadosztálya, továbbá a 2. hegyi hadosztály. Ezen a napon kezdődött az 1. hegyi hadosztály szállítása vasúton, a Vág völgyén át a Késmárktól északra fekvő területre, hogy szeptember 5-én ez a hadosztály is bekapcsolódhassék a támadásba¹⁸.

Szeptember 2-án annyi változás történt, hogy a XVIII. hadtest parancsnokságát Szlovákia keleti részébe helyezték át, helyét a Magas-Tátrától nyugatra az augusztus 26-án felállított XXII. hadtestparancsnokság vette át.

Mind ezek az erők a német 14. hadsereg alárendeltségébe tartoztak, melynek eredetileg összesen 10 1/3 hadosztálya volt¹⁹. Ez a szám cáfolata Dombrády ama - nem tudni, honnan vett -, már idézett állításának, miszerint Szlovákiában augusztus végén 10-12 német hadosztály lett volna. - A német légiereőre később még visszatérek.

14 Das Heer 1933-1945. II. k. Die Blitzfeldzüge 1939-1941. Das Heer im Kriege bis zum Beginn des Feldzuges gegen die Sowjetunion im Juni 1941. Frankfurt/M 1956. 17. o., 7. sz. táblázat.

15 Georg Tessin: Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. 2. k. Frankfurt/M, é. n., 281. o.

16 Das Deutsche Reich. I. m. 2. k. 103., ill. 116. o., térkép.

17 Heinz Guderian: Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg 1951. 57. s. köv. o.

18 Hubert Lanz: Gebirgsjäger. Die 1. Gebirgsdivision 1935-1945. Bad Nauheim, 1954. 49. s. köv. o.

19 Das Deutsche Reich 2. k. 103. o.

Már említettem példát arra, hogyan változott meg Dombrádnál Utassy jelentésének keltezése. Talán még ezen is tútesz az az állítása, miszerint 1939. szeptember 1-jén a magyar „légierő bevezette a román területek feletti állandó légi felderítést”²⁰. Azt a bekezdést, melyben ez a mondat szerepel, stilisztikai változtatásokkal közli tanulmányában²¹ – a légi felderítésre vonatkozó mondat elhagyásával, indokolás nélkül.

Dombrády állításával szemben tény, hogy 1939. szeptemberéből ilyen, román terület feletti magyar légi felderítésről semmiféle adatot nem ismerünk, sem levéltári, sem más forrásban ez nem szerepel. A magyar légi felderítés megszerzéséről 1939. szeptember 29-én határoztak, a kikézésnek november 1-jén kellett megkezdődnie, a szolgálat működésének pedig 1940. május 1-jével²².

A romániai légi felderítésről szóló mondathoz tartozó 94. sz. jegyzetben Dombrády a „HL Eln. Vkf. 1. 1939/4510.” sz. iratot adja meg forrásként. Ennek az iratnak a már említett 220. csomóban kellene lennie, de ebben nincs, és az iratok évtizedekkel ezelőtti elvégzett lapszámozásakor sem volt, mivel ez a számozás folyamatos. Véletlenül fennmaradt azonban az ezen iratokhoz tartozó iktatókönyv, melyből kiderül, hogy az 1939. évi 4510. sz. irat 1939. augusztus 31-én kelt. Ettől persze még tartalmazhatna utasítást a következő napi légi felderítésre Románia felett – feltételezve, hogy a magyar vezérkar előre tudta volna: másnap, szeptember 1-jén kitör a második világháború, ezért szükség lesz erre a légi felderítésre. Az iktatókönyvből viszont ennek az iratnak a tartalmáról a következő bejegyzés áll: „József kir. herceg az uszoki országzászló avatásán.” A megfelelő rovatból hiányzik az „itt” jelzés, ami azt jelenti, hogy irattárba már akkor nem került.

A hitleri Németország számára Magyarország a második világháború éveiben – ha nem is egyforma jelentőséggel, de – mindvégig nélkülözhetetlen volt. Számos más téma mellett még ez is megírásra vár; éppen ezért lényeges lett volna legalább néhány bekezdésben kitérni rá. Juhász Gyula 1964-ben írt arról, hogy Sztójay Döme tábornok, berlini magyar követ már 1939. augusztus elején ismételten jelentette: a német vezetést a Lengyelország elleni felvonuláshoz foglalkoztatja „a magyar területen való átvonulás gondolata”²³.

Ugyancsak Juhász könyvéből tudjuk: gróf Csáky István külügyminiszter szeptember 5-én számolt azzal, hogy a németek átvonulási engedélyt fognak kérni német csapatok részére magyar területen Lengyelország felé²⁴.

Ilyen előzmények ismeretében meglepő Dombrády állítása, mely szerint Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter szeptember 9-én „váratlanul” kérte német katonai szállítások engedélyezését a Kassa-Nagyszalanc közötti, akkor magyar területen futó vasútvonalon²⁵. Nem szorul bizonyításra, hogy ez a kérés semmiképpen sem minősíthető váratlanul, és a vonatkozó német irodalom ismeretében azt is meg kell róla állapítanunk, hogy voltaképpen elkészt. Tényszerűen és véglegesen persze csak a freiburgi Miltárarchiv nagyszámú iratanyagának ismeretében lehetne vele kapcsolatban állást foglalni, két tény azonban már most is kétségtelen.

Az első az, amit a legújabb német feldolgozás, a már idézett „A Német Birodalom és a második világháború” ismételten leszögez, és ez a lengyel hadseregnek a Beszkidék hegységben tanúsított heves ellenállása. Megnyilvánult ez az ellenállás a hadjárat első, szeptember 1-6. közötti szakaszában, és folytatódott a 7-ével kezdődött másodikban, annak ellenére, hogy a német 14. hadsereg szeptember 6-án elfoglalta Krakkót, mégpedig szinte harc nélkül²⁶.

Ebből nyilvánvaló, hogy ha a németek a Magas-Tátrától keletre mindjárt a hadjárat kezdetén támadni tudnak, még hozzá jelentős erővel, akkor előbb lehettek volna úrrá a lengyel ellenálláson. Nehézségeiket természetesen fokozta a kelet-szlovákiai terep jellege, továbbá az itteni út- és vasúthálózat elégtelensége.

A második tény v. Vormann fogalmazta meg, a következőképpen:

„Nem sikerült Kelet-Szlovákiában 9. 1. előtt egy ütőképes támadócsoportot összegyűjteni. A politikus a katonának ehhez nem teremtette meg az előfeltételeket.”²⁷

20 Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika. I. m. 47. o.

21 HK 1989. 293. o., 2. bekezdés.

22 HL VKF eln. 1. 4875/1939.

23 A Teleki-kormány külpolitikája. Budapest, 1964. 39. o.

24 Uo. 51. o.

25 HK 1989. 296. o.

26 Das Deutsche Reich. I. m. 2. k. 116. és 117. o.

27 v. Vormann: i. m. 82. o.

Miután a szlovák állam mindenben korlátlanul segítette a németek lengyelelles agresszióját, nem kétséges, hogy v. Vormann ezen, az előfeltételek hiányát a német politikának felróvó megállapítása csak Magyarországgal lehet kapcsolatos. Ribbentrop szeptember 9-i kérése az adott helyzetben már csak a német XVIII. hadtest további, a Szan, majd a Dnyeszter elérését célzó támadásának²⁸ segítését szolgálhatta.

Ennek ismeretében nem áll fenn tovább az a probléma sem, melyet Juhász 1964-ben még így fogalmazott meg: „Megbízható források hiányában ma nem teljesen tisztázható az a kérdés, hogy a német hadseregnek milyen katonai-taktikai okokból lett volna szüksége a magyar vasútvonal felhasználására a Lengyelország elleni háborúban, ...”²⁹.

Megbízható, forrásértékű feldolgozásként 1964-ben már rendelkezésre állt v. Vormann munkája, azóta pedig számtalan más. A kassai vasútvonal 1939 szeptember második harmadában már nem játszhatott életbevágóan fontos szerepet a német hadvezetés terveinek megvalósításában, de hozzájárulást ehhez mindenképpen. Véleményem szerint ezért vitatható Dombrády azon állítása, miszerint az Észak-Magyarország határ menti területei felett szeptember 8-án megélenkült német légitevékenység v. Ribbentrop következő napi kérését „nyomatékosította”³⁰ volna. Be- és átrepülésekre már szeptember 8. előtt is ismételt sor került, így pl. szeptember 7-én 17 óra 40-kor a kassai repülőterre német bombázógép szállt le. A kassai hadtestnek az eseményt jelentő táviratában fennmaradt a gép parancsnokának, Schultheiss ezredesnek a neve³¹. Ez a Schultheiss minden valószínűség szerint azonos azzal az 1893. augusztus 17-én született Paul Schultheiss-szal, aki a német légierő nevelési és kiképzésügyi instruktorként, altábornagyi rangban, Németországban 1944. május 5-én halálos baleset áldozata lett³².

A Luftwaffe kötelékei történetének feldolgozásából tudjuk, mely alakulatok vettek részt a Lengyelország elleni hadjáratban. Az 1935-ben felállított, 1939. május 5. óta 76. számot viselő bombázó ezred egy részét például a magyar repüléstörténetben korábban már szerepet játszott iglói repülőtérről vetették be, kelet-galiciai lengyel csapatmozdulatok ellen³³. Tevékenységük során ennek az ezrednek Do-17 típusú gépei „erődemonstráció” szándéka nélkül is megsértették a magyar légteret.

Túlságosan messzire vezetne Dombrády tanulmánya valamennyi pontatlanságának, a benne előforduló hanyagságoknak a felsorolása, melyek voltaképpen az olvasó félvezetését eredményezik, a szerző szándékától függetlenül is. Ilyesmik olvastakor nem tudok másra gondolni, mint arra a jámbor kutatóra, aki 20, 50 vagy akár 100 év múlva ilyen színvonalú, pontosabban: színvonalatlan munkát olvas majd.

Végezetül legyen szabad valami személyeset leírnom, a Hadtörténelmi Közleményeknek a második világháború után volt első szerkesztőjeként. Az ötvenes évek elején a Hadtörténelmi Levéltárban, 1954-től Intézetben jó néhányan nem keveset fáradoztunk azon, hogy ez a nagy múltú folyóirat újra megjelenhessen. Nem kevés bürokratikus, politikai(nak szánt) és egyéb ellenállást kellett leküzdenünk, míg a már 1953 elején készen állt első szám 1954 tavaszán végre kikerülhetett a nyomdából, a hadtörténetírás tudományos színvonalon való művelésének ma is érvényes célkitűzésével. A tudományos színvonal elérését és tartását nem lehet elképzelni a történelmi tények, a történelmi igazság tiszteltetésének nélkül. Ennek a követelménynek az időszerűsége ma, amikor valóságos divat csaknem mindent megkérdőjelezni a történelemben is, egyre növekszik és egyre fontosabbá válik.

28 Das Deutsche Reich. I. m. 2. k. 118. o., a vonatkozó térkép 116. o.

29 Juhász Gy.: i. m. 53. o.

30 HK 1989. 296. o.

31 1939. szept. 8-i, 16. sz. helyzetközlés. HL VKF eln. 1. 4603/1939.

32 Rudolf Absolon: Rangliste der Generale der deutschen Luftwaffe nach dem Stand vom 20. April 1945. Friedberg, 1984. 35., ill. 79. o.

33 Wolfgang Dierich: Die Verbände der Luftwaffe 1935-1945. Stuttgart, 1976. 132. o.